

Bibliotekarstudentens nettleksikon om litteratur og medier

Av Helge Ridderstrøm (førsteamanuensis ved OsloMet – storbyuniversitetet)

Sist oppdatert 04.12.20

Bygdebok

(_sjanger, _sakprosa)

Tradisjonelt har norske bygdebøker vært organisert rundt storgårder og deres betydning for lokalsamfunnet. Disse storgårdene har ofte gitt navn til store områder rundt dem, hatt husmannsplasser som har sin historie osv.

“Det finnes tre typer bygdebøker. Bygdebøker omfatter gardssoger og slekts- eller ættesoger, samt generelle bygdebøker eller kultursoger. [...]

Gardsogen omhandler eiere, og evt. brukere gjennom tidene, på de enkelte gårder og bruk. Ofte kan det være en viss ulempe med rene gardssoger for folk som søker sin slektsbakgrunn. Det kan være for eksempel at bare gårdseiere og -brukere står oppført, og ikke deres familie. Det er derfor vanligere å kombinere gardssogen med ættesogen.

Slekt- eller ættesogen tar for seg så omfattende som mulig alle som har bodd på gårdene, en forsøker å ta med mann, kone og barn, og på den måten få med seg hele ætten. Ofte blandes gards- og ættesogene i ett bind. En tar da for seg omtalen av hver enkelt gård, og deretter brukerne og de som har bodd på gården. [...]

Kultursogen eller den generelle bygdesogen omhandler hele bygdens historie samlet. Kultursogen organiseres som regel etter to hovedtyper. Kronologisk eller emnedelt. Den emnedelte var tidligere den vanligste typen, mens det i dag er den kronologiske inndelingen som er mest brukt.

De *emnedelte* tok, som navnet tilsier, for seg bygden emnevis. Del for del av livet i bygden: Forhistorie, geologi, skole, administrasjon, helsestell, kirke og religiøst liv, tradisjoner og skikker, fest og gravferd, mat og klesdrakt, dialekt, sagn og fortellinger osv. Oftest var forfatterne amatører som arbeidet med bøkene over lengre tid, enten parallelt med annet arbeide eller etter at de var blitt pensjonert. Som regel var forfatterne “innfødte” skolelærere eller prester, som levende engasjerte seg i bygden og dens historie. [...]

Den *kronologisk* inndelte bygdeboken viser bygden over tid. Den tar for seg periode for periode i historien. På denne måten forsøker en å vise utvikling. For å få

en sammenheng i dette tidsløpet velger forfatteren ut noen få aspekter ved bygdens historie. Det forekommer ofte at en kombinerer det kronologiske med en viss emneinndeling innenfor hver tidsperiode. Som oftest legges vekten på bygdens økonomiske utvikling, eller ressursutnyttelse. Som regel er forfatterne av denne typen bøker profesjonelle historikere eller andre akademisk utdannede personer.” (Eikeland 1996 s. 8-10)

Historikeren Hilde Gunn Slottemo publiserte i 2012 artikkelen “Med Brecht i bygdeboka: Utfordringer og løsningsforslag for kommunehistoria som sjanger”. Der skriver hun: “Et av kommunehistorias problemer har vært at den har skullet ri mange hester på en gang. Bøkene har hatt en oppslagsfunksjon, en lesebok- eller fortellerfunksjon og en vitenskapelig, analytisk funksjon. Disse tre funksjonene har ikke alltid vært like enkle å balansere mot hverandre. Historiebøkernes oppslagsfunksjon har ført til lokalhistoriske bokverk spekket med detaljer. Det er blitt oppslagsbøker der leseren har kunnet finne en rekke faktaopplysninger fra lokalsamfunnets historie. Det kan ha ført til at de to andre funksjonene – den historiefaglige fortellinga og de vitenskapelige tolkningene av og perspektivene på fortida – har druknet i detaljer og blitt skadelidende.” (https://www.idunn.no/heimen/2012/04/med_brecht_i_bygdeboka_utfordringer_og_loesningsforslag_for?languageId=2; lesedato 07.04.18)

Øyvind Jensen skriver om noen avveininger forfatteren må gjøre, i første bind av en bygdebok om Nesna kommune i Nordland: “Hvordan skal man ordne stoffet i ei bygdebok? Dette er noe som en skriver sliter med mer enn noen annen. Skal man disponere stoffet tematisk eller kronologisk eller kanskje geografisk? Hvordan skal man dele stoffet inn i hovedbind og eventuelle særbind? På et par områder har jeg valgt en utradisjonell ordning av stoffet. [...] Først og fremst er det uvanlig å forsøke å integrere gårdshistorie i en generell historisk framstilling, slik jeg har gjort. Det jeg forsøker å oppnå med det, er få leseren til å se ting i en historisk helhet. [...] Egentlig har jeg ikke tenkt på at jeg skrev gårdshistorie. Jeg har ment å skrive generell historie, der gårdsutviklinga og menneskene på de ulike boplasser inngår som en naturlig del av helheten. Mens den tradisjonelle gårdshistorie gir en sammenhengende oversikt med masse detaljer over det som har skjedd på en gård fram til nåtida, deler jeg bevisst presentasjonen av gårdene ved år 1800 og samkjører gårdenes historie med det som skjer i samfunnet på andre områder. Dette vil nok irritere den som bare er interessert i sin egen gård og venter å finne alt på ett brett, men forhåpentligvis vil det sette gårdshistoria inn i en større historisk sammenheng og gi bedre helhetsforståelse for den historiske prosessen. Kanskje vil det til og med få flere til å lese om andre gårder enn den gården der de sjøl har slekt.” (Jensen 1996 s. 10).

“Kva slags verk vil vi ha? Allmennsoge, gards- og slektshistorie – eller noko anna? Eit naturleg utgangspunkt er å føreta ei kritisk vurdering av den lokalhistoriske litteraturen som allereie finst om staden, både kva gjeld omfang og kvalitet. Er det t.d. tidlegare utgjeve gards- og slektshistorie og/eller allmennsoge for kommunen?”

Om det allereie er ei gards- og slektshistorie, bør ein spørje seg: Er heile bygda dekt? Er det grupper av folk og heimar som ikkje er komne med? Kor nær opp mot vår tid går boka? Kor nøyaktige og pålitelege er opplysningane om heimar og personar der? Om det finst ei eldre generell historie, bør ein sjå nøyare etter både kva som er med og kva som er utelate, både med omsyn til historiske epokar og emneval innanfor dei tidsromma som er behandla. Er tematikk og synsvinklar kanskje sterkt prega av si tid? Er det openberre sosiale skeivleikar? Er framstillinga sterkt mannsdominert? Kanskje dreiar historia seg mest berre om kyrkje, skule og kommunestyre? Spesielt når bygde-, by- eller regionshistoria skal utgjevast i offentleg regi, vil det vere viktig med eit gjennomdrøfta og medvite val av sjanger og innhald. Kva type lokalhistorie som blir prioritert, kan nemleg gje viktige kulturpolitiske signal til lokalbefolkninga og omverda. Anten det er tilsikta eller ikkje frå forfattars og utgjevars side, vil den lokalhistoriske litteraturen gjere sitt til å gje bygda, byen eller regionen profil og identitet. [...] Viktige typar av spørsmål som kan reisas i denne samanhengen, er til dømes:

- Skal ein storkommune som inkluderer ein by, finansiere ei historie om sjølve byen, om heile kommunen eller kanskje separate bygdehistorier frå dei tidlegare sjølvstendige landkommunane?
- Vil val av gards- og slektshistorie gje ein slags forrang til bondekulturen?
- Vil på den andre sida sektorhistorier om industrialisering eller sjøfart og fiske i ei bygd gje signal om at bondekulturen blir sett som relativt mindre viktig?
- Vil sterk vekt på etnisk historie bere bod om at minoritetskulturar har vore neglisjert og undertrykt, og at dei nå bør få sin rettmessige plass?

For bygdene har valet som oftast stått mellom gards- og slektshistorie og generell bygdehistorie. Den førstnemnde sjangeren er så vidt særmerkt, og har vore så omdiskutert, at den synest å krevje ei særskild grunngeving utover det generelt positive i å tilby folk auka kunnskap om fortida. Derfor har vi nedanfor samla nokre vanlege argument for og mot å velje gards- og slektshistorie.

For:

- Gards- og slektshistorie er ein etterspurd sjanger, og er ofte lettare å selje enn allmennsoge.
- Særleg slektsgranskarar har stor hjelp i gode gards- og slektshistoriebøker.
- Slike bøker utgjer store samlingar av fakta av ymse slag, til stor nytte for oppslag også for mange andre formål enn slektsgransking, t.d. innan demografisk og sosialhistorisk forskning.
- Arbeidet med gards- og slektshistorie er eit stort, viktig og mobiliserande kulturverntiltak.
- Konkret kunnskap om garden, heimen, slekta gjev heimstadkjensle og identitet.
- Det stimulerer til vidare historisk interesse å lese om bustader og menneske som ein føler personleg tilknytning til.

Mot:

- Trass nyare forsøk på å få med alle typar heimar og sosiale grupper, favoriserer sjangeren dei familiare som påviseleg har hatt tilknytning til vedkomande lokalsamfunn gjennom fleire generasjonar, og særleg dei som høyrer til på gardane i bygda.
 - Utover innsamlinga av einskildfakta har sjangeren mindre faghistorisk verdi, fordi den ikkje inviterer til årsaksforklaringar og forståing av større samanhengar.
 - Samling og publisering av opplysningar om einskildpersonar, særleg frå nyaste tid, kan krenke privatlivets fred.
 - Det har ofte vist seg vanskeleg å halde slike verk innan rimelege rammer for omfang, kostnader og tidsbruk.”
- (https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Korleis_skrive_bygdebok%3F; lesedato 11.04.18)

Det har ikke sjelden hendt at en kommune har hyret en lokal historiker til å skrive bygdebok, altså at kommunen både er oppdragsgiver og finansierer bokprosjektet. “I 1991 ble det brukt i overkant av 40 millioner kroner på bygdebokarbeid, med hele 200 forfattere i arbeid. 202 kommuner hadde en bygdebok under arbeid, et tall som få år tidligere, i 1987, var oppe i 310 kommuner (Løyland 1993). Bare i Hordaland alene var det frem til 1992 kommet ut 80.000 sider, eller 160 bind bygdehistorie [...]. De fleste bygdebokprosjekter er i kommunal regi, med bevilgninger over kulturbudsjettet, og under ledelse av kommunalt oppnevnte bygdeboknemnder.” (Eikeland 1996 s. 1) “I løpet av 1900-tallet ble det utgitt ca 2000 bind bygdebøker i Norge. Av disse er 62 prosent utgitt etter 1970. Den delen av bygdebøkene som omfatter gårds- og slektshistorie utgjør 50 prosent for hele perioden, og har hatt en enda sterkere vekst etter 1970: av de 1196 bygdebokbindene utgitt etter 1970 er 57 prosent gårds- og slektshistorie [...]. Ved en undersøkelse i 2002 ble det avdekket at norske kommuner i årene forut for undersøkelsen brukte 40 millioner kr pr. år på bygdebøker (Nygaard, 2002).” (Haugen 2011 s. 62)

I boka *Forskning Trøndelag 2011* (redigert av Morten Stene og Einar Marnburg) har Morten Haugen artikkelen “Bygdeboka – en sjanger i utvikling”, om framveksten av bygdeboksjangeren fra 1903 til 2011, med vekt på både gårds-/slektshistorie og allmenn bygdehistorie.

Haugen hevder at bygdeboka er en særnorsk boksjanger, og deler inn sjangerens historikk i tre faser: “den første fasen knyttes til Lorens Berg med start 1903-1914, og den andre fasen knyttes til Reinton og Holmsen med start 1945-1948. Det ble tidlig utskilt to hovedsjangre innenfor bygdebøkene: den allmenne bygdehistorien og gårds- og slektshistorien; disse har vært adskilt siden 1945, om ikke før. I bygdebøkens tredje utviklingsfase, som begynte på 1970-tallet, er det særlig gårds- og slektshistorien som har vært i støpeskjeen.” (Haugen 2011 s. 61)

“Lekmannen Lorens Berg og historikeren Edvard Bull senior var to fremstående skikkelser i denne tidligste fasen. Bygdebøkene skulle helst være emmedelte, og tar for seg bygdens økonomiske utvikling, eiendomsforhold samt presteskapets virke.

Kulturhistoriske småting, som sagn og skikkelser skulle spes i for å lette fremstillingen. Det ble også lagt vekt på å beskrive den frie norske bondens rolle. I bygdebokens formingsfase skulle lokalhistorien stå i rikshistoriens tjeneste, for til sammen å utgjøre hele Norges historie. Fra tiden rundt Andre Verdenskrig fikk historikerne Andreas Holmsen og Lars Reinton en fremtredende betydning for utformingen av bygdebokens sjanger. Med dem skiftet bøkene inndeling fra emnedelt til kronologisk fremstilling av bygdens historie. Holmsen arbeidet for streng kronologi, mens Reinton foretrakk kronologisk inndeling med emnedelte underkapitler. Holmsen satte fokus på gårdens betydning i bygden, og brukte endel etnologiske tilnæringsmåter og et bredt kildegrunnlag. Reinton mente også at muntlig tradisjon kunne fortelle mye om folket og folkelivet. På denne tiden hadde flere historikere kastet seg inn i feltet, og bidro som forfattere av bygdebøker, ved siden av amatørerne.” (Eikeland 1996 s. 103)

Lena Eikeland skriver angående en undersøkelse hun har gjennomført blant lesere av bygdebøker: “Hovedvekten i bøkene ble ofte lagt til ressursutnyttelse samt økonomiske og administrative anliggender. Dette er ifølge mine informanter ofte vanskelig å forstå, og statistikker og tabeller er tildels uinteressant. [...] Når det gjelder selve bygdebokskrivningen, er den nyeste trenden på 80- og 90-tallet en økt fokusering på hverdagsliv. Dette viser til en viss grad en folkeligjøring av ekspertene og historiefaget generelt, for det er fortsatt faghistorikere som er forfatterne. Dreiningen mot hverdagslivet svarer mer til bygdefolkets og de vanlige lesernes egne ønsker om bøkene innhold. Mine informanter sier nemlig at det først og fremst er dagligliv de vil like å lese mer om. Selv om de leser om en annen tid med en annen hverdag, opplever de at de kan sette seg bedre inn i situasjonen. Folk vil helst lese om noe som er nært og som kan relateres til noe kjent, noe de kan knytte til sin egen erfaringsverden.” (Eikeland 1996 s. 104)

“Bygdebøkene hadde hatt ensidig fokus på husbonden, både i ordvalg, i skildringen av arbeidsliv og utstyr på gården, og i slektslistene [...]. Norsk lokalhistorisk institutt sier pr. 2011 i sin veiledning at “Trass nyere forsøk på å få med alle typer heimar og sosiale grupper, favoriserer sjangeren dei familieane som påviseleg har hatt tilknytning til vedkomande lokalsamfunn gjennom fleire generasjonar, og særleg dei som høyrer til på gardane i bygda”. [...] Husmennene var en av de første opprinnelig utelatte gruppene som tema i bygdebokdebatten (Bjørkvik, 1972). I mange bygdebøker var de utelatt, mens noen få bygder utga egne bind med husmannshistorie. Flere andre grupper hadde imidlertid like stor grunn til å føle seg oversett eller halvgodt behandlet: kvinner, eiendomsløse, tjenestefolk, barn født utenfor ekteskap og generelt alle som ikke hadde tilknytning til jordbruks-eiendommer: lærere, butikkansatte og andre lønnsinntagere” (Haugen 2011 s. 67).

Harald Winge hevdet i artikkelen “Norsk lokalhistorisk litteratur 1970-1995” (1995) at “gårdshistorien som tradisjonell sjanger snart må dø, og at den “tradisjonelle gårds- og slekthistoriske formen [er] uegnet til å beskrive viktige sider av moderne lokalsamfunn”. Andre (som Kjelland, 2001) har vært mer

positive, og legger særlig verk på at bøkene blir brukt og etterspurt.” (Haugen 2011 s. 68) “[B]åde Holmsens gårdshistorie, Fladbys kulturlandskapsmodell, Imsens kronologiske modell og Totenbokas grendemodell har sin berettigelse. [...] Mange har ment at den reviderte gårds- og slektshistorien krevde et nytt navn. Winge (1995) foreslår “folk og liv i hus, gard og grend” (*Totenboka*) og “heim og slekt” (Meråker). Kjelland (2001) anbefaler “bosettings- og befolkningshistorie”.” (Haugen 2011 s. 71)

“I 2009 gjorde kommunestyret vedtak om å revidere alle bygdebøkene i Surnadal kommune. No er den første boka snart klar – den nye bygdeboka for Todalen kjem ut i midten av november 2015. Denne boka dekkjer området Åsbø, Nordvik og Todalen og vil koste 550 kroner. Dette fortel leiar i bygdeboknemnda Lars Polden, prosjektleiar Lilli Husby og prosjektmedarbeidar Norunn Holten. Dei nye bygdebøkene er ein revisjon av Hyldbakkbøkene, men alt stoffet blir gjennomgått på nytt, feil blir retta opp og bøkene blir ajourførte fram til i dag. For å sikre riktige opplysningar frå før 1930, blir kyrkjebøkene nytta. For å få korrekte opplysningar om nyare tid, har alle husstandane i kommunen fått tilsendt eit spørjeskjema, og Norunn Holten er svært godt fornøgd med svarprosenten! Det blir nye bilete av husa, mest alle i fargar. Bygdeboknemnda legg vekt på at alle blir omtala på ein likeverdig og verdig måte. Likeså er forteljinga viktig, spesielle hendingar av historisk verdi, blir med i bøkene. [...] Arbeidet med å revidere bygdebøkene er eit prosjekt, der det er to kommunalt tilsette, og så er resten dugnadsarbeid. I alt 150 personar er aktive med i dette arbeidet, og den friviljuge innsatsen verdsett Lilli Husby til over 10 millionar kroner! “Det blir det viss det skal reknast timar og timebetaling,” seier ho. Ikkje minst har Slechtsforum for Indre Nordmøre lagt ned eit kjempearbeid for å digitalisere kyrkjebøkene, det har dei arbeidd med i tretten år og det er blitt tretti årsverk.” (<http://todalen.no/ny-bygdebok-for-todalen-for-jul/>; lesedato 14.02.17)

“Retorikken omkring lokalhistorie går jo nettopp på dobbeltheten, bygdebøkene skal være vitenskapelige og folkelige. De er ment for begge parter. [...] Det understrekes at formidlingen er viktig, og argumenteres for at historikere skal skrive som en episk dramatiker. Det skal legges vekt på å fange og holde leserens oppmerksomhet. En skal dermed oppfylle andre krav enn de reint vitenskapelige.” (Eikeland 1996 s. 93)

“Leserne ønsker å lese om hverdagsliv, de vil vite hvordan menneskene som levde “før i tiden” tenkte, hva de gjorde, og hvordan de opplevde sin situasjon. Forfatterne, som vanligvis er historikere, er mer opptatt av bygdens administrasjon, økonomiske situasjon og hvilke ressurser en utnyttet. [...] Lokalhistorie er både et vitenskapelig fagfelt og en folkelig aktivitet, en dobbelthet som har blitt kalt for *lokalhistoriens Janusansikt* (Niemi & Winge 1993). Bygdebøkene ligger i skjæringspunktet mellom faglighet og folkelighet. De er både historikernes viktigste medium på området, samtidig som de er den vanligste innfallsvinkelen til lokalhistorie for folk flest.” (Eikeland 1996 s. 107)

“Karl Egil Johansen, forfatter av *Fana 3 – Fanabu og bymann 1870-1972* (1993), har benyttet seg av nye virkemidler for å gjøre fremstillingen mer leservennlig og levende. Han velger ut en familie eller person fra de ulike periodene og forteller litt om deres historie.” (Eikeland 1996 s. 94)

“Bygdebøkene er et viktig redskap når slektsgranskerne skal finne sine forfedre. Jakten på slektninger kan føre dem til andre steder i landet ettersom slekten har flyttet. Slektsgransking kan dermed også føre til interesse for lokalhistorie på andre steder enn i ens eget nærmiljø.” (Eikeland 1996 s. 3)

“Gjennom bøkene og andres fortellinger kan en hekte seg til et steds historie, og bli en del av denne. På denne måten kan folk, også innflyttere, få historisk kontinuitet på stedet de bor. Historien og bygdebøkene kan også brukes for å oppnå flere former for nærhet. Bygdebøkene kan gi et mer personlig og nært forhold til hjemstedet. [...] Når en får navngitte slektninger blant mennesker som gjennomlevde ulike begivenheter, og var del av samfunnssystemer, kan leseren føle at dette er viktig for en selv. En annen viktig årsak til at folk bruker bygdebøkene er at de kan brukes for å skape tilhørighet til steder. Å vite mye om en plass gir folk fortrolighet og trygghet overfor stedet. Å bevege seg i kjente omgivelser gjør at en føler seg hjemme, en hører til. Stedet er en del av personen, samtidig som personen er en del av stedet. [...] Fordi en gjennom bygdebøkene kan få tettere og større tilknytning til en plass, er bøkene med å skape en tilhørighet til det fysiske miljøet. Dette stimulerer også til vern av natur, kulturminner og kulturlandskap, som også later til å være en viktig del av historielagets virksomhet.” (Eikeland 1996 s. 104-105)

“Bygdeboka berører mange menneskers private forhold, og mange valg må gjøres for å ivareta integriteten til de omtalte. [...] De vanligste problemstillingene er her helse, privatøkonomi, okkupasjonstiden og barn utenfor ekteskap.” (Haugen 2011 s. 70)

“Bygdeboka er en av norsk sakprosas mest leste sjangre og flaggskipet i norsk lokalhistorisk litteratur. Boka *Bygdepolitikk*. En dokumentar [av Bjørn Arild Ersland og Frode Fyllingsnes, 2008] merker seg positivt ut i sjangeren på flere nivåer, samtidig som den demonstrerer enkelte av bygdebokas begrensninger. [...] I utgangspunktet er dette en bygdebok – flaggskipet i lokalhistorisk litteratur, som nesten alltid har kommuner som utgivere. Denne boka handler om Randaberg kommunes [i Rogaland] politiske historie. Boka er et bestillingsverk. Bjørn Arild Ersland fikk oppdraget fordi kommunen ville ha en ny type bygdebok. [...] Målet var klart: Kommunen ønsket seg en klar “bokgåve”. Oppdraget var å skrive noe nytt om Randaberg, en kommune med nær 10 000 innbyggere. Så langt har kommunen gitt ut fem bind med bygdebøker. Den siste kom i 1996. Kommunen ble skilt ut fra Hetland i 1922. I dag er Randaberg kanskje på vei inn i Stavanger, men

bare kanskje. En slik bok gis ikke ut av noen som vil gravlegge seg selv.” (Åsmund Svendsen i <http://2001-10.prosa.no/artikkel.asp?ID=461>; lesedato 04.10.18)

Ikke alle liker å få sin slekts historie beskrevet offentlig. Et litterært eksempel på det: I Olav Duuns roman *Ettermæle* (1932), som er kriminalroman der hovedpersonen Brynjar leter etter morens morder, leser mange farens bygdebok med misnøye: “Han samla og skreiv, samla og skreiv. Ubeden ja, og lønlaust. Låg i stiftsstaden i månasvis og studerte gammalt. [...] Vi hadde rett venta oss gjævare forfedre og formødre, mange av oss. [...] Og det argaste er det, at han har forgylt fiendane våre. Det er tyngste uretten å tåle. Ja. Kva skal slikt stå der etter? spør vi. Til eit ettermæle over slekta vår, som *vi* lyt dragast med? Vi vart så harme at – – [...] Eg såg ein av oss, etter at han hadde lese om oss i boka hans Torberg. Argskapen sleit i han som i ein terga bandhund. Ein av forfederne hans hadde gjort seg til lått og spe i bygda gjennom eit merrabytte, og det vart sett på prent!” (i kapitlet “Tørris”)

I boka *Det uoppløselige episke element i Telemark i perioden 1591-1896* (2013) har Dag Solstad “latt slekta si rulle over 457 sider uten stopp. [...] Hvem som giftet seg med hvem, hvilke gårder de bodde på eller arvet og flyttet til, navn på barna de fikk, navnene på dem som døde. Og sånn går sidene. Avbrutt av en kort historie. En detalj. Et rovmord. Hendelser nedskrevet i bygdebøker, som Solstad har lett seg fram til i løpet av de siste åra.” (*Dagbladets Magasinet* 2. november 2013 s. 14)

Alle artiklene og litteraturlista til hele leksikonet er tilgjengelig på <https://www.litteraturogmedieleksikon.no>